

TÜRKÇEDEKİ EKLERİN KÖKENİ

PROF. DR. VECİHE HATİBOĞLU

Türkçedeki eklerin meydana gelmesinde, başlıca üç yolun etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı ekler başlangıçta ayrı sözcükler oldukları halde, kullanılış ve anlam zorunluğu ile, zamanla ek durumuna geçmektedirler.

Bu düşünce eklerin bir kısmı için kolayca ispatlanabilir. “i-” ünlüsüyle başlayan bazı sözcük kökleri kullanılış durumuna göre kolayca ekleşmektedir. “ile” sözcüğü, günümüzde hem ayrı sözcük olarak, hem de ek olarak kullanılmaktadır, “eli ile=eliyle, taş ile=taşla” örneklerinde olduğu gibi.

Ekeylemin bütün çekimleri de hem ayrı sözcük olarak hem de ek olarak kullanılmaktadır: “gelmiş idi, gelmiş-ti; gelir idi, gelir-di; ne ise, ne-y-se” gibi. “için” sözcüğü bile son zamanlarda ekleşme yolunu tutmuştu. Eski *İmlâ Kılavuzu*'nda, “olduguyçin, geldigiyçin” gibi örnekler verilerek “için” sözcüğünün ek gibi yazılabileceği gösterilmişti¹. “şiş-man, koca-man, az-man, sök-men, seğ-men, Köle-men, Türk-men” gibi sözcüklerdeki “-man/-men” ekinin aslında ayrı bir sözcük olduğu, sonradan ek durumuna geçtiği söylenebilir. Çünkü bu ek, getirildiği ad ya da eylem soylu her sözcüğe genellikle “adam, insan” kavramı katmaktadır. “değir-men” sözcüğü bile, başlangıçta daha çok “değirmenci” kavramı vermiş olmalıdır.

Bunlardan başka Prof. Jean Deny'nin dediği gibi, “-daş” eki de “-da” kalma durumu ekiyle “eş” sözcüğünden kurulmuş olabilir; “arkadaş = arka-da+eş, kardaş = kar-da+eş, yoldaş = yol-da+eş” gibi².

İkinci bir yol olarak, bazı eklerin iki ekin birleşmesiyle doğduğu söylenebilir. “kumsal” ve “yoksul” sözcüklerindeki “-sal” ve “-sul” ekleri, “-sı” ve “-al, -ıl” eklerinin birleşmesiyle oluşmuş görünmektedir. “kumsal” sözcüğü, “kum-su”, “kum gibi” anlamından, “-al” ekiyle genişletilmiş

¹ bkz. *İmlâ Kılavuzu*, Ankara 1962, s. XVI, sat. 16.

² “kardaş > kardeş” sözcüğünün, genellikle “karındaş” sözcüğünden çıktığı sanılır. *Et-tühfet-üz Zekiye*'de üstelik böyle bir açıklama da vardır (bkz. aynı eser, s. 185).

“karın” sözcüğü “alın, burun” sözcükleri gibi türemiş bir sözcüktür. Ancak “kar” sözcüğü, öteki “kar, yağın kar” sözcüğü dolayısıyla, “karın” anlamında kolaylıkla kullanılmadığı için, “karındaş” sözcüğü kurulmuşsa da yaygın olanı “kardaş”tır. “kar” kökü, anlam ve biçim bakımından “kur” köküne çok yakındır ve belki de “kur” kökünden çıkmıştır. Çünkü “k” ve benzeri ünsüzler, yanlarındaki dar ünlüleri genişletirler.

“kur-sak < kur-üg-sak”, “kuşak < kur-şak” sözcükleri de “kur” köküyle ilgili görülmemektedir. Özellikle *Kitab-al idrak li-Lisanâl Etrak*'te “Bu kurdaşdur=bu yaşittir, akrandır” örneğinin bulunmuşu, “kur” köküne “-daş” ekinin gelmesi ve sözcüğün anlamı özellikle dikkate değer (bkz. aynı eser, s. 82). Buna göre “kar” sözcüğü “kur” sözcüğü ile ilgilidir.

ve kökanlamdan mensubiyet yüklenerek, köke bağlı sıfat gibi kullanılmış, sonra da adlaşmıştır. “kumsal” gibi, “yoksul” sözcüğü de, aynı yolla “yok-su”, “yok gibi” anlamından yararlanılarak, “-ıl” ekiyle genişletilmiştir. Anadolu ağızlarında kullanılan “varsıl = varsı-l” sözcüğü de aynı kuruluş-tadır.

Bu yol, “-cıl/-çıl” eki için de düşünülür: “adamcıl = adam-cı-l³ = adam-dan ürken, adama saldıran hayvan, ters yorumla adama düşkün, adama sokulan, adama yaklaşan hayvan” (bkz. *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317). “insancıl = insan-cı-l = insana alışık, insana düşkün”; “balıkçıl = balık-çı-l = balıkla beslenen, balık tutan bir tür kuş”; “alımcıl = al-ım-cı-l = satın almak isteyen, müşteri” (bkz. *Derleme Sözlüğü*).

Görülüyor ki, bu tür “-cıl/-çıl” ekinin kurulmasında, anlam bakımından, “-cı” eki etkili olmuş ve bu ekin verdiği kavram “-l” ekiyle genişletilmiştir. Hatta bu tür sözcükler “-l” ekini almadan da kullanılabilir.

“-tan/-dan” çıkma durumu ekinin de (ablativus), “-ta/-da” kalma durumu ekiyle (lokativus), “-ın” araç durumu ekinin (instrumentalis) birleşmesiyle oluştuğu ileri sürülebilir. Çünkü eski kaynaklarda “-ta” kalma durumu eki, aynı zamanda çıkma durumu eki görevini de yapmaktaydı. Sonradan “-tın/-dın” çıkma durumu eki (ablativus) belirmiştir. Ekin aslında “-ın” (instrumentalis) eki gibi dar ünlüyle kurulmuş olması ve her iki ekin verdikleri kavramların birbirine yakın bulunması böyle bir düşünceye yol açmaktadır. Ayrıca “-ın” araç durumu eki Anadolu ağızlarında “artık-ın” gibi sözcükler meydana getirebilmektedir.

Daha sonra da “-tın/-dın” çıkma durumu eki, “t” sesinin dar ünlüleri açma ve genişletme etkisiyle, “dış/taş” sözcüklerinde olduğu gibi, “-tan/-dan” biçimine dönüşmüştür.

Bazı eklerin durumu da inceleyicilerin dikkatini, üçüncü bir yola, belli diller arasında ortak bir kaynağa çekmektedir. Bu tür eklerin başında “-al/-ıl” eki gelmektedir.

“-al” eki, başka ekler ve sözcüklerle birlikte, aynı anlam, aynı görev ve biçimde Latince de geçmektedir.

Latince ile Türkçe arasında, zaman ve bölge bakımından, böyle bir karşılaştırma olanaksız görülürse de, uzun yüzyıllar bir sözcük kökü veya ek yaratılamaması, sözcük köklerinin ve bazı eklerin tarihinin, insanın yaratılması kadar eski olduğu daima dikkate alınmalı, tarihsel dönemlerde ses, biçim ve görev değişikliğine uğrayarak dilden dile geçmiş, tanınmaz duruma gelmiş sözcük ve eklerin varlığı unutulmamalıdır.

³ “gökçül” sözcüğündeki “çül” eki daha çok “si” ekinin yerini tutmaktadır. “gökçül = gök-sü, beyaz benekli mavi, maviye çalar, mavimsi, mavi gibi” (bkz. Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317). “kırçıl” sözcüğü ise “gökçül”de olduğu gibi “kır-sı”, “kır-ımsı”, “kır renkli gibi” kavramlar vermektedir. “kır-çıl” sözcüğündeki “-çıl” ekinin, ünsüz uyumuna göre “-cıl” olmaması dikkate değer. Belki de bu olay, ekin “-sı-l”dan geldiğine işarettir.

Böyle görüşlerin ışığı altında, Milâttan önce 40. yüzyıldaki Sümerce ile Macarca bile karşılaştırılmaktadır.

Tarihsel dönemlerde, dillerin birbirlerinden sözcük aldıkları gibi ek aldıkları da bilinmektedir. Bu tür olay ve örneklerin, tarihin bilinmeyen, karanlık dönemlerinde de geçerli olduğu görülen izlerle anlaşılmaktadır.

Her dilde olduğu gibi, Türkçede de tarihsel dönemlerde yabancı sözcükler ve yabancı ekler alınmıştır.

Yabancı dillerin Türkçeye ağır baskı yaptığı dönemlerde yabancı sözcükler kök ve ekleriyle, hatta gramer kurallarıyla birlikte alındığı gibi, Türkçe sözcükler de yabancı kurallara göre kurulan tamlamalarda kullanılmış⁴ özellikle Türkçe köklere yabancı ekler getirilmiştir.

Arapça “millî, medenî, insanî” sözcükleri gibi, Türkçe “altın”, “gümüş” sözcüklerine “-î” eki getirilerek “altın-î, gümüş-î” sözcükleri yaratılmıştır.

Arapça “teşkilât, varidat, faaliyet, zaten” gibi sözcükler örnek tutularak Türkçe köklerden yabancı eklerle “geliş-at, gidiş-at, var-iyet, ayrı-yeten” gibi sözcükler de kurulmuştur. Türkçe sözcük köklerine Farsçanın ekleri de getirilmiştir: “emek-tar, sürme-dan-lık, iğne-den-lik, su-dan-lık” gibi⁵. “otlakiye vergisi” biçimindeki örnekler dilimizde hâlâ kullanılmaktadır.

Görülüyor ki sözcükler gibi ekler de diller arasında alınıp verilmekte, anlam ve görevi her dilde az çok aynı kalmaktadır. Bu bakımdan tarihsel dönemlerde olduğu gibi, tarihten önceki dönemlerde de, eklerin sözcükler gibi dilden dile geçtiği bilimsel görüşlere aykırı düşmediği gibi, bu durum, dillerin karanlık dönemlerini aydınlatmada öncü de olmaktadır.

Bilim verilerine göre Türkçe ile Latince arasında bir araştırma, karşılaştırma yapılacak olursa, kökende, yani menşede, bu iki dilin bazı sözcük ve ekler bakımından aynı kaynaktan yararlandıkları görülür. Şimdilik bilinmeyen bir çağda, Türkçe ile Latince aynı kaynağa yakın dolaylarda kullanılmış, sonra da bu kaynaktan ve birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Bu tür yakınlıkları Türk gramercisi A.C. Emre daha önce⁶ Türkçe ile Hint-Avrupa sözcükleri arasında açıklamaya çalışmışsa da, burada işlenen ekler üzerinde durmamış ve yaptığı karşılaştırmaları da eski Türkçeye, yani Orhun ve Uygur Türkçesine dayandırmamıştır.

Dillerin, yüzyıllar boyunca kolay kolay kök veya ek yaratamadıkları bilindiğine göre, pek çok dilin kök ve ek bakımından ortak bir kaynaktan ya da birbirlerinden yararlandıkları daima söz konusudur.

⁴ Tapu kayıtlarında “tarla-yı cedit, tarla-yı atik” gibi tamlamalar görülür.

⁵ “iğne-den-lik” sözünde ek, ünlü uyumuna bağlanmıştır. “su-dan-lik”, berberlerde sağ ıslatmak için kullanılan su şişeleri.

⁶ bkz. A. Cevat Emre, “Türkçenin Hint-Avrupa Dilleriyle Mukayesesi”, *Türk Dili (Belleten)* sayı 11, İstanbul 1935.

Türkçenin ekleriyle Hint-Avrupa dillerinin ekleri arasında, özellikle Latincenin bazı kök ve ekleri bakımından, çok yakın bir benzerlik bulunduğu kolay kolay inkâr edilemez⁷.

Türkçedeki soru adlı “ne”⁸, Latince de aynı görev ve aynı biçimde geçmektedir. Türkçede olduğu gibi “ni” biçimi de vardır ve “negü” gibi türevlerine de rastlanır. “ni-tek, ni-tek-im” gibi sözcüklerde olduğu biçimde, aynı “ne” sözcüğü Latince de “gibi” ya da “olumsuzluk” kavramını sağlamak için de kullanılır (bkz. A. Meillet ve A. Ernout, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine*, Paris 1932, s. 627).

“ne” sözcüğü Latince eylemlerin sonuna gelmekte ve ek gibi kullanılmaktadır: “venisti-ne = geldin mi?”, “venit-ne? = geldi mi?”, “dixisti-ne? = dedin mi?”, “dixit-ne? = dedi mi?”, “vidisti-ne? = gördün mü?”, “vidit-ne? = gördü mü?” gibi.

“ne” sözcüğü Latince de, Türkçede olduğu gibi soru kavramından başka “olumsuzluk” kavramı da verir: “ne veniat = gelmesin” gibi.

Türkçede olduğu gibi Latince de “ne” sözcüğünün ikilenmesiyle de “olumsuzluk” kavramı sağlanır: “neque venit neque me vidit = ne geldi ne beni gördü = gelmedi, beni görmedi” gibi.

Bu tür yakınlıklar “tesadüf” diye yorumlanamaz, çünkü bu yakınlıklar bir tek sözcük veya ekte görülmemekte, bir dizide, bir sıralanışta olayların gelişmesinde görülmektedir.

Türkçenin en eski kaynaklarında geçen kişi ve soru adlarıyla Latincenin kişi ve soru adları, karşılaştırılacak olursa şu yakınlıklar ortaya çıkar:

Türkçe Kişi Adılları	Latince Kişi Adılları
Birinci Kişi Tekil: mèn (ben)	me
İkinci ” ” : sen ⁹	te
Üçüncü ” ” : ol	ille, illa, illud
Birinci ” çoğul: miz (biz)	nos
İkinci ” ” : siz	vos
Üçüncü ” ” : ol-lar	ille, illa vb.

⁷ Aynı düşüncüyü ünlü tarihçiler de ileri sürmektedir: “İlk Türklerle ilk İndo-Germenlerin sosyolojileri o kadar çok uygunluklar arzeder ki, her ikisinin genetik bağılıklarından herhalde şüphe edilemez.” (bkz. W. Koppers, “Tarihî Etnoloji, İndo-Germanistik İlmî ve Türkoloji”, *Bellekten*, cilt 4, s. 472, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1941).

⁸ Orhun Yazıtları’nda ve Uygurcada “ne” ve türevlerine bol bol rastlanır: “ne = nasıl, hangi, ne”, “neçük = nasıl”, “negülde = nasıl, ne biçim”, “neke = neye, neden”, “nelük = neden”, “nençe = kaç, ne kadar”, “ne teg = nasıl, ne gibi” (bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1941);

⁹ “men, sen” gibi adılarda sondaki “-n” ünsüzünün sonradan ortaya çıktığı, “men, ben, sen” sözcükleriyle ilgili olması gereken “miz, biz, siz” sözcüklerinde de bulunmamasından anlaşılmaktadır.

Görülüyor ki her iki dilin birinci kişi tekil adılı "m" dudak ünsüzüyle, ikinci kişi tekil adılı ise "s-" ya da "t-" gibi bir diş ünsüzüyle, üçüncü kişi tekil adılı da ünlü ile başlamakta ve "l" ünsüzü ile kurulmaktadır.

Kişi adlarının çoğul biçimleri, daha sonraki dönemlerde gelişmiş görünmektedir. Ayrıca her iki dilin adlarında çoğul ya da ikizleme (dualis) bildiren "-s, -z" sesleri bulunmaktadır.

Kişi adlarından başka, "ne" adılı gibi, öteki soru adlarının da biçim, anlam ve kullanış bakımından her iki dilde yakınlık göstermesi ayrıca dikkate değer.

Orhun ve Uygur lehçelerinde kullanılan soru adları bir "ka = qua" köküne dayanır.

Orhun Türkçesinde "ka-" köküyle kurulmuş şu soru adları bulunmaktadır: "qañça = nereye; qandın, qandan = nereden; qanı = nerede, hani; qayu = hangi, her kim, nerede" gibi.

Uygur kaynaklarında ise şu soru adlarına rastlıyoruz: "kaç = ne kadar, kaç; kaç kata = çok kez, çok defa, ekseriyetle; kaçan = ne vakit, ne zaman; kaçang = kaç defa, o kadar, kaç kez; kayu = hangi, hangisi" gibi.

Kaşgarlı'nın *Divan*'ında ise "kanı, kanda" örneklerinden başka "kayu = hangi¹⁰", "kayda = nerede", "kañça = nereye", "kaçan = ne zaman", "kaç = soru soran bir edat"; "kim = soru edatıdır. Oğuzlar boy kim derler ki hangi kabile demektir" gibi örneklerin bulunuşu ayrıca dikkate değer (bkz. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it-Türk*, B. Atalay tercümesi, cilt I, s. 338, sat: 24).

Latince "ka-" köküne değil de "ku = qu" köküne dayanan soru adları vardır ve Türkçedekine benzer türevlerinin başlıcaları da şunlardır:

Latince

quis?

quid?

qualis?

quando?

quot?

Türkçe

kim? kişi,

kañı? (ne?)

(nasıl?)

kaçan?, (ne zaman?), kanda (nerede)

kaç?, (ne kadar?)

Görülüyor ki, her iki dildeki kişi ve soru adları arasında ses, biçim, kullanış ve anlam bakımlarından önemle dikkate alınacak çok yakın benzerlikler, kök birlikleri bulunmaktadır.

Her iki dil arasındaki bu tür kök birliği, tarihin belli bir döneminde ortak kaynaktan yararlanması açıkça göstermektedir.

Kişi ve soru adlarından başka Türkçe ve Latince bazı sözcükler arasında da yakınlıklar vardır. Her iki dilde ortak biçimde ve ortak anlamda

¹⁰ Kırgızcada "kaysı = hangi", "kaysıl = ne zaman, ne vakit", "kanday = hangi, nasıl" (bkz. *Kırgız Sözlüğü*, K.K. Yudahin, çeviren Abdullah Taymas, cilt II, s. 425).

kullanılan sözcüklerden bazıları şunlardır: Türkçe: ata, Latince: atta; Türkçe: ir/er = Latince: vir¹¹; Latince: amare = sevmek, Türkçe: amrak = sevgili, âşık; Latince: domus = ev, çatı; Türkçe: dam; Türkçe: kedi, Latince: cattus; Türkçe: tepe, Hint-Avrupa dillerinde: top; Türkçe: bal, Latince: mel vb.

Her iki dildeki adılar ve sözcükler arasındaki yakınlıklardan başka daha önemli ölçüde ekler arasında da ses, biçim ve görev bakımlarından tam bir ortaklık olduğu görülmektedir. Bu tür eklerin başında “-al” eki gelmektedir.

Eklerin bir dilden bir dile sözcükler kadar kolaylıkla geçmediği bilinir. Bununla birlikte sözcük kökleri gibi ek yaratmanın da güçlüğü dikkate alınacak olursa, bir dilden bir dile ekin de bazı anlam zorunluklarıyla, gereksinimlerle geçtiği görülmektedir.

“-al” eki Türk lehçelerinde, Latin dillerinde olduğu gibi aynı biçim, anlam ve aynı görevde kullanılmıştır.

“-al” eki, en eski kaynaklardan biri olan Uygurcada “sakal” sözcüğünde görülmektedir. Kaşgarlı'nın *Divan*'ında da aynı sözcük aynı anlamda geçmektedir. Sözcüğün kökü “sak” biçiminde olmalıdır.

Orhun Yazıtları'nda “sak-ın-mak”, “düşünmek” anlamında kullanılmıştır. Aynı sözcük Uygurcada da aynı anlamdadır: “düşünmek, plan kurmak, düşünüp taşınmak, endişelenmek” vb.

Aynı kökten kurulmuş olan “sak-ış = düşünce, endişe, kaygı, hesap”, “sak-ın-gu = düşünce, tefekkür, düşünme”, “sak-ın-ç = fikir, düşünce, niyet, tasavvur, istigrak”, “sak-ın-ç-lı = düşünceli, fikir sahibi, endişeli”, “sak-ın-ç-sız = düşüncesiz, endişesiz, tasasız” gibi sözcükler de Uygurcada geçmektedir.

Ayrıca “sak-ı-mak” sözcüğü de “ciddî olmak, bir şeye itina göstermek” anlamlarında Uygurcada kullanılmıştır.

Buna göre Orhun Yazıtları'nda ve Uygurcada çeşitli sözcüklerin yapısında kök olarak kullanıldığı görülen ve “düşünce, akıl, fikir” kavramları veren bir “sak” kökünün varlığı belirmektedir. Daha sonraki metinlerde “sakla-mak” biçiminde geçen bu kök, aynı kavramın doğrultusunda kullanılmaktadır. “saklamak” kavramı, “korumak, düşünerek tedbir almak” anlamlarını kapsar. Nitekim Uygurcada “sak-uş-mak”, “birisini himayeye almak, korumak, birini koltuğu altına almak, muhafaza etmek” anlamlarında, tıpkı “saklamak” gibi kullanılmış, ayrıca işteş çatıyla kurulmuştur.

“Sak-ın-mak” sözcüğü de “düşünüp çekinmek” demektir.

Buna göre “sak” kökünün, soyut ad olarak “akıl, düşünce, hafıza” anlamlarını vermekte olduğu, somut ad olarak “kafa, baş” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹¹ Her iki dilde de “fazilet” kavramı veren sözcükler aynı “erkek” kavramından üretilmiştir. Latince: “virtus = fazilet”, Türkçe “erdem = fazilet” gibi.

Bu bakımdan “sak-al” sözcüğü, “kafaya mensup, başa ait” kavramlarından doğmakta, “sak-ak=çene” sözcüğü ile bağlanmaktadır.

Kaşgarlı'nın *Divan*'ında “çene” anlamında kullanılan “sakak” sözcüğünün varlığı, “sakal” sözcüğünün, “baş, kafa, çene” ile ilgisini açıkça belirtmektedir.

Kaşgarlı'nın *Divan*'ında başlı başına “sak” sözcüğü, “işte uyanık ve zeyrek olan” anlamında geçer. *Divan*'da “sak er = uyanık, zeyrek kişi”, “sak-lık = uyanıklık” demektir. “sak” kökü yine “akıl, düşünce” kavramlarından kayarak “dikkat” anlamında da eski çağlarda askerlikte kullanılmıştır; “sak sak” biçiminde bir ikileme, “nöbetçinin, bekçinin kaleyi ve atı koruyabilmek için uyanık olmasını emreden söz” olarak geçmektedir.

Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında, “sak”, “müteyakkız, uyanık, çabuk duyan, tetik olan, ihtiyatlı, uslu, sakin” anlamlarında kullanılır; “sak dur!” veya “sak samit dur!”, “uslu, akıllı dur” demektir. Yine Osmanlıcada “çenenin altından sarkan et, gerdan, gabgab” anlamında kullanılan “sakak” sözcüğü de aynı sözcüktür. Atların boyunlarında, çene altında olan bir hastalığın Türkçe adı da aynı kökten gelen “sakağı”dır.

Bu açıklamalara göre, “sakal” sözcüğü Türkçedir ve sözcükteki “-al” eki Uygurcadan beri hatta daha önceleri Türkçede kullanılmıştır.

Aynı ek “topal” sözcüğünde de görülmektedir.

Orhun Yazıtları'nda “top-mak = bağlamak”, “top-la-mak = derlemek, toplamak” sözcükleri bulunmakla birlikte “top” kökü ad olarak geçmemektedir.

Ancak Uygurcada “top”, “bütün, hep, topyekûn”, “top-lu = bir arada, toplu” sözcüklerinde “top” kökünü görmekteyiz.

Kaşgarlı'nın *Divan*'ında “top, top-ık” sözcükleri “çevgenle vurulan top, topaç” anlamında geçmektedir.

Bu duruma göre “top” sözcüğü bugünkü anlamda daha XI. yüzyılda kullanılmaktaydı.

Osmanlıcada da “top” kökü, “bütün, büsbütün” anlamlarını vermektedir.

Ayrıca “top-aç, top-ak” sözcükleri Osmanlıcada “yuvarlak, toparlak, top gibi” anlamlarında kullanılmıştır.

Bugünkü, “top-uk, top-ak, top-aç, top-an, top-ar-lak, top-lu, top-uz, top-tan” sözcükleri de aynı kökten gelmektedir.

“aksak” anlamı veren “top-al” sözcüğü görülüyor ki “top” köküyle ilgilidir. Aynı kavramı veren “ak-sa-k/ağ-sa-k” sözcükleri de “aksayan, bir tarafa kayan, yuvarlanan” kavramlarını belirtmektedir.

Genellikle eski kaynaklarda geçmeyen fakat çok yaygın olarak kullanılan “top-al” sözcüğü, “aksayan, kayan, yuvarlanarak yürüyen” kavramlarını vermektedir ki “top” köküyle “-al” ekinden kurulmuş olduğu belirtilmektedir.

Nitekim “güzel” sözcüğü de, “göz-el” biçiminde kurulduğu halde ve çok yaygın olmakla birlikte eski kaynaklarda geçmemektedir.

“çatal” sözcüğü de “çat” adıyla “-al” ekinden kurulmuştur. “çat” adı daha çok ikili bir kök olarak “çat-mak” eylemiyle tanınmıştır. Halbuki “çatmak” eyleminin kökü olan “çat” sözcüğünü ad olarak da kolaylıkla bulabiliriz.

Orhun Yazıtları’nda “kuyu” anlamında “çat” biçiminde bir sözcüğe rastlıyoruz. Aynı sözcük Kaşgarlı’nın *Divan*’ında da geçmektedir. Eski kuyuların yapılışı, biçimleri ve bu kuyulardan su çekmek için kullanılan çatal odunlar dikkate alınırca “çatmak” eylemindeki “çat” kökünün “kuyu” anlamıyla, birliği düşünülebilir. Böyle bir ad kökü ile anlam birliği sağlanmasa da, “çat” biçiminde hem eylem kökü olan hem de ad olarak kullanılan bir sözcük Türkçede kullanılmaktadır. “çat” adı, “iki veya daha çok yolun, derenin ya da dağın birleştiği yer” anlamında Anadolu’da yaygındır: “yolun çatı = yol-un çat-ı = yolun birleştiği yer” vb. (bkz. Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı*, cilt III; ve bkz. *Söz Derleme Dergisi*).

Böylece “çat-al” sözcüğünün “çat” adına getirilen “-al” ekiyle kurulduğu anlaşılmaktadır.

Aynı kök, eylem kökü olarak da “çatık, çatak” gibi sözcükleri meydana getirmiştir.

“çatal” sözcüğündeki “-al” ekinin yalnız alet adı kurmak için kullanıldığı asla ileri sürülemez. Çünkü “çatal perde” gibi tamlamalarda “çatal” sıfattır. “çatal kazık yere batmaz” atasözünde de “çatal” sıfat gibi kullanılmıştır. Yemekte ya da tarlada kullanılan “çatal” adı sonradan meydana çıkan bir kullanılıştır.

Görülüyor ki “sakal, topal, çatal” sözcüklerindeki “-al” eki, ad köklerine getirilen ve sıfat ya da ad soylu sözcük kuran bir ektir.

Bu eki bir de Anadolu ağızlarında kullanılan “ıg-al > ığ-al” sözcüğünde görüyoruz. Bu sözcük “toprağın yaşlığı, anlamını verir. Sözcüğün “ıg = su” köküyle kurulduğu anlaşılmaktadır (“ıg = su” sözcüğü için bkz. Vecihe Hatiboğlu, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1972, s. 267-273).

Aynı “-al” ekini Latince de aynı görevde bulmaktayız. Latince “anim = can, ruh” köküne, “-al” eki getirilerek “anim-al = canlı, ruhlu” sözcüğü yaratılmış, sonra da sözcük “hayvan” anlamına bağlanmıştır. Görülüyor ki Latince de “-al” eki, ad soylu sözcüklere getirilmekte ve kök-anlama bağlı sıfat biçiminden ad meydana gelmektedir. Türkçede olduğu gibi Latince de bu ek çok az kullanılmıştır. “-al” eki Latince ancak bir iki sözcükte geçmektedir. Halbuki Latinceyle ilgili Batı dillerinde, özellikle Fransızcada, “-al” eki sonradan çok işlek duruma geçmiştir.

Türkçede de “-al” eki başlangıçta iki üç sözcükte kullanılmıştır. Bu ekin ünlü uyumlarına göre değişen “-el” biçimi Türkçede daha yaygındır.

Yalnız bu tür örneklerin elimizdeki eski kaynaklarda bulunmayışı dikkati çeker. Doğu Türkçesinde, “kör-mek = görmek” eyleminden kurulan “körklüğ = güzel” sözcüğü, Batı Türkçesinde “göz” kökünden “-el” ekiyle kurularak “göz-el > güzel” biçiminde kullanılmaktadır. Bu sözcükte de ad köküne gelen “-el” eki sıfat meydana getirmektedir. Anadolu ağızlarında kullanılan “gök-el > göğ-el = yeşil, mavi; göğ-el ördek”, “çiğ-el = çiğ, ham; çiğ-el armut”, “tük-el = tam, bütün”, “çep-el = çöplü; çepelli arpa” sözcükleri de “-el” ekiyle kurulmuştur¹².

Aynı “-al/-el” eki “-ıl/-il” biçiminde de kullanılmaktadır. Çünkü “-ıl/-il, -ül” ekleri de, “-al/-el” ekleri gibi ad soylu sözcüklere getirilmektedir ve ad soylu sözcükler, sıfatlar kurmaktadır.

Orhun Yazıtlarındaki “yaşıl” sözcüğü “yaş” köküyle “-ıl” ekinden kurulmuştur. Aynı sözcük “yaşıl, yeşil” biçimiyle hemen hemen her kaynakta bulunmaktadır.

Yine Orhun Yazıtları’nda ve Kaşgarlı’nın *Divan*’ında kullanılan “köng-ül = gönül” sözcüğü de “köng”, “gön, göğüs, deri” anlamında kullanılan köke “-ül” ekinin getirilmesiyle kurulmuştur.

Kaşgarlı’nın *Divan*’ında görülen “baş-ıl = başında beyazı bulunan” sözcüğü de “baş” köküyle “-ıl” ekinden meydana gelmiştir.

Orhun Yazıtlarından beri kullanılan “kız-ıl = kırmızı” sözcüğü de “-ıl” ekiyle kurulmuş ad soylu sözcüklerden biridir.

Kütahyalı gramerci Abdurahman Efendi de “endişeli, tetik” anlamlarında kullanılan “kuşku-l” sözcüğü ile, “onun uykusu kuşkuldur” gibi tümceleri örnek vermiştir.

Görülüyor ki geniş ünlüyle ad köklerine bağlanan “-a” eki bazen de dar ünlüyle “-ıl” biçiminde ad köklerine bağlanabilmekte ve sıfat yahut ad soylu sözcük kurmaktadır.

Anadolu ağızlarında “ard-ıl = muahhar, müeccel, redif” (bkz. *Tarima Dergisi*) anlamlarında geçen bir sözcük de “-ıl” ekiyle kurulmuştur. “an-ıl” ise “hafıza, maksat, gaye, usul” anlamında geçer. “Anılı bilinmeyen iş yapılmaz” atasözü Tokat ve Manisa dolaylarında yaygın olarak kullanılmaktadır (bkz. DS).

Yansıma olarak kurulan bazı ikilemelerde de “-ıl” ekine rastlamaktayız: “par-ıl par-ıl, pır-ıl pır-ıl, çağ-ıl çağ-ıl, gür-ül gür-ül” gibi.

“par-la-mak, çağ-la-mak, gür-le-mek” gibi eylemler dikkate alınırca, bu tür yansıma kökleri, ad kökü gibi işlem gördüğünden “-ıl” ekini alabilmiştir¹³.

¹² Anadolu ağızlarında “-al/-el” ekinin görevine benzer durumlarda “-gel, -gil, -gul” eklerinin de kullanıldığı görülmektedir: “geç-gel veya geç-gil = sözü geçen, sözü etkili”, “gör-gel = gören”, “gör-gül = sayın”, “seç-gel = göze çarpan, seçilen” (bkz. Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı*, Cilt III). “-gel, -gül” eklerinin “gör-mek” gibi eylem köküne geldiği dikkati çekmektedir.

¹³ “çak-ıl” sözcüğünün de bu tür bir yansıma sözü olduğu düşünülebilir.

YİTİRDİKLERİMİZ:

CEVAT ONAY

Kurumumuz üyelerinden, değerli öğretmen Cevat Onay, 20 kasım 1973'te Ankara'da dünyaya gözlerini yummuştur.

1901 yılında Elazığ'ın Ağın bucağında doğan Cevat Onay, Millî Eğitim Bakanlığının açtığı A ve B kurslarını bitirerek öğretmen olmuştur. Elazığ'ın Şıhlar köyünde, Mardin'in Kızıltepe ilçesinde, Malatya'nın Gözene köyünde, Gaziantep'in Karkamış bucağı ve Üçkubbe köyünde öğretmenlik yapmıştır. 5 çocuğunu okutmak üzere 1944'te Ankara'ya gelen Cevat Onay, 40 yıllık bir hizmetten sonra, 1967'de emekliye ayrılmıştır.

Birinci Dünya Savaşının bunalımlı günlerinde ailesinin bütün sorumluluğunu üzerine alan Cevat Onay, yurdumuzun en uzak köylerinde büyük bir ülkü eri olarak çalışmıştır. Doğduğu yer olan Ağın'da ve çalıştığı yerlerde dil araştırmaları yapmıştır. Topladığı sözcük, atasözü ve deyimlerle *Derleme Sözlüğü*'müze katkıda bulunmuştur.

Anısı önünde saygı ile eğiliriz.

TDK

Latinedeki ad yapan “-um, bell-um = savaş” eki gibi Türkçede de eylem kök veya gövdelerine gelerek somut adlar yapan bir “-um” eki vardır: “doğ-um, sok-um, oy-um” gibi. Türkçede bu ek ünlü kurallarının etkisiyle türlü biçimlere girer: “al-ım, sat-ım, kal-ım, öl-üm, sür-üm, ver-im, dür-üm, giy-im, dil-im” gibi.

“-ım” eki, Latince olduğu gibi Türkçede de eylem soylu köklerden soyut adlar meydana getirmektedir. Orhun Yazıtları'nda “-ım” ekiyle kurulmuş “öl-üm, bat-ım” gibi birkaç örnek kullanılmıştır. Uygurcada örneklerin çoğaldığını görüyoruz: “kör-üm = rüya, düş, görünüş; iç-im = sıvı halindeki yemek; yar-ım = yarım; al-ım = borç, borç alınan her şey; tur-um = durum” gibi.

“-ış” ekiyle kurulan sözcükler de Orhun Yazıtları'nda “ağış = yükseliş, yokuş” gibi bir iki sözcükte geçmekte, Uygurcada “alış = alış veriş, ticaret, “bilış = bilme, biliş”, “iliş = yapışma, takma, ilişme” gibi sözcüklerle bu tür örnekler çoğalmaktadır¹⁴.

Bütün bu araştırma ve incelemelerin ışığı altında görülüyor ki Türkçedeki “-la/-le” gibi bazı ekler, “ile” gibi sözcüklerden çıkmakta, “-sal/-sel” gibi bazıları birleşik görünümü vermekte, “-al/-el” ad eki gibi bazıları ise Türkçede ve Batı kaynaklı sözcüklerde aynı biçimde, aynı anlam ve aynı görevde kullanılmış bulunmaktadır.

Türkçedeki eklerin önemli bir özelliği de “-ım”, “-ış” ad ekleri gibi eski kaynaklarda az kullanılan bazı eklerin, sonraki Türk dillerinin çoğunda işlek duruma geçmiş olmalarıdır.

¹⁴ “-ış” eki de Latincenin “-us” ekine benzer. Özellikle bir Hint-Avrupa dili olan Farsçada aynı eki, aynı ses, aynı biçimde, aynı görevde bulmaktayız: “reviş” gibi. Bu tür eklerin arasında “-ik” ve “-çe” ekleri de girebilir.